

نگاهی به تغییرات مقبره «پیر پالان‌دوز» و شخصیتی که در آن آرمیده است

نمای بقعه، پیر پالان‌دوز، قبل از سال ۱۳۵۵ از داخل «سرای زوار» که آن روزها همسایه بقعه بوده است. عکاس، محمد صانع. منبع، سامانه جامع اسناد تاریخ و توسعه شهر مشهد.

پاسخ به یک شبهه تاریخی

گزارش دقیق خانیکف از بنای مقبره پیر پالان‌دوز باعث برخی شبهات شده است؛ از جمله اینکه «دور از انتظار است که شاه محمد خدابنده که چهارمین شاه دودمان صفوی است این بنا را ساخته باشد؛ زیرا اتمام بنا مصادف است با سال آغاز حکومت او.» این هم‌زمانی باعث شده است که در یکی از معدود گزارش‌هایی که به ساخت آرامگاه پرداخته نویسنده احتمال انتساب ساخت بنا به شاه محمد خدابنده را رد کند و بنویسد: «شاید بهتر باشد که بگوییم ساخت بنا در دوره شاه‌تیماسب یکم آغاز شد و هم‌زمان با مرگ وی به پایان رسید و به همین دلیل، آن را به نام سلطان محمد خدابنده زدند. مانند این اتفاق درباره مدرسه عباسقلی‌خان شاملو (در شهر مشهد) نیز رقم خورده است؛ ساخت بنای مدرسه در دوره شاه عباس دوم آغاز شد، اما هم‌زمان با اتمام آن، فرمانروای صفوی مُرد و پسرش شاه سلیمان صفوی جانشین وی شد؛ به همین دلیل، ساخت بنا را به دوران شاه سلیمان منسوب و در کتیبه مدرسه ثبت کرده‌اند.»

بدون شک بنای مدنظر ما در دوران شاه‌تیماسب یکم ساخته شده است که فرزند ارشد شاه اسماعیل اول بوده و به عنوان دومین شاه صفوی از ۹۳۰ تا ۹۸۴ قمری بر ایران حکومت کرده است. هرچند پس از شاه‌تیماسب اول، پسر کوچکش برای یک سال و سه ماه و سه روز تا ۳ رمضان سال ۹۸۵ قمری به عنوان شاه اسماعیل دوم زمامدار امور می‌شود اما از ۲۳ ذی‌القعدة سال ۹۸۵ قمری برای ۱۰ سال پادشاهی کشور به «ابوالمظفر سلطان محمد خدابنده الحسینی الموسوی بهادرخان» می‌رسد که پسر بزرگ شاه‌تیماسب است. نکته‌ای که سبب شده نگارنده این خطوط کتیبه سردر مقبره را درست و عاری از هر گونه شکی بداند. سال‌هایی زیادی است که محمد خدابنده در مقام حاکم در خراسان عهد صفوی گذرانده است. او نخستین بار در سال ۹۴۳ قمری، درست زمانی که شش سال دارد، حکومت خراسان را از شاه‌تیماسب می‌گیرد. شاه‌تیماسب، محمدخان شرف‌الدین اوغلی تگلو را با منصب امیرالامرای و همچنین به عنوان لَله خدابنده، راهی خراسان می‌کند و به‌این‌ترتیب خدابنده تا ۲۶ سالگی در هرات می‌ماند. در سال ۹۶۳ قمری، شاه‌تیماسب او را به قزوین احضار می‌کند و اسماعیل میرزا، پسر دیگرش را به همراه علی سلطان تگلو به هرات می‌فرستد. اما این جایگزینی دوامی ندارد و شاه‌تیماسب مجبور می‌شود بار دیگر در سال ۹۶۴ قمری حکومت خراسان را به خدابنده واگذارد.

آنچه از اسناد برمی‌آید این است که خدابنده تا سال ۹۸۰ قمری که شاه‌تیماسب، پسر کوچک‌تر او، یعنی عباس میرزا (شاه‌عباس اول) را حاکم هرات می‌کند، همچنان در خراسان حضور دارد. نکته دیگر این است که بزرگان این طریقه به شیخ صفی‌الدین اردبیلی، بنیای فرمانروایان صفوی، نگاهی متکی به احترام فراوان دارند و برخلاف بسیاری از طریقت‌های دوران خودشان که شهرت خوبی در تقید به مسائل شرعی ندارند، پابند شریعت هستند. آن‌ها نه تنها به مذهب حقه شیعه اثنی‌عشری باور دارند که در ترویج آن نیز می‌کوشند. ازاین‌جهت ساخته‌شدن چنین بنایی به فرمان خدابنده که خود به امور شریعت بسیار مقید است و سال‌ها در خراسان زیسته، چندان دور از انتظار نیست. اما باید توجه داشته باشیم که فاصله ۵۳ ساله بین ساخت (۹۸۵ قمری) آن تا وفات پیر پالان‌دوز (۱۰۳۷ قمری) مؤید آن است که بنای مذکور، یک بنای آرامگاهی نبوده است. این بنا هر چه که بوده، به‌احتمال‌قوی برای اهل تصوف خراسان (شاید اهل ذهبیه) ساخته شده است و پس از فوت شیخ محمدالمقتدی کارنده‌ی، بزرگ فقرای ذهبیه بوده که تصمیم گرفته‌اند، پیکر او را نیز در همین محل به خاک بسپارند.

حسین بیات| مقبره شیخ محمدالمقتدی کارنده‌ی که با نام «مقبره پیر پالان‌دوز» شهره است و امروزه در بخش شمال شرقی حرم‌رضوی قرار گرفته و از مقابر مشهور و زیارتی شهر مشهد به‌شمار می‌رود درواقع بنایی است که در سال ۹۸۵ قمری برای برپایی مجالس پیروان طریقت «ذهبیه»، و به‌طور ویژه شاگردان شیخ محمدالمقتدی کارنده‌ی مشهور به پیر پاره‌دوز- ساخته شده است. از آنجا که بعد از درگذشت شیخ بزرگ طریقت ذهبیه، پیکر او را نیز در همین بنا به خاک سپرده‌اند این بنا با نام مقبره «پیر پاره‌دوز» و سپس به نام «پیر پالان‌دوز» مشهور شده است. ساختمان مقبره در طول سالیان مختلف چندین نوبت مرمت شده و حتی تغییراتی نیز داشته است اما آنچه که امروز می‌بینید در واقع بنایی است که در ۱۳ خرداد ۱۳۸۲ به بهره‌برداری رسیده است.

قدیمی‌ترین سند از آرامگاه

اگر چرخ‌ی در فضای مجازی بزیند متوجه می‌شود که اطلاعات بسیار کم و محدودی درباره شیخ محمدالمقتدی کارنده‌ی و مقبره او وجود دارد و نمی‌توان با استناد به آن‌ها به معرفی این عارف شاخه ذهبیه و آرامگاه او پرداخت.

قدیمی‌ترین جایی که نامی از آرامگاه پیر پالان‌دوز و مکان آن آمده، مربوط است به سفرنامه «نیکولای ولادیمیروویچ خانیکوف» که بیشتر مشهدشناسان او را با نام «خانیکوف» می‌شناسند. او در استخدام دولت روسیه تزاری بارها به آسیای میانه و مرکزی سفر کرده است و در سفرنامه آغاز کرده است. در صفحه ۱۱۸ این سفرنامه که توسط دکتر اقدس یغمایی و ابوالقاسم بیگانه ترجمه شده و در سال ۱۳۷۵ توسط آستان قدس‌رضوی نیز منتشر شده است، می‌توان نشانی از مقبره پیر پالان‌دوز پیدا کرد.

خانیکوف این مقبره را از بقاع متبرک مشهد برشمرده و نوشته است: «در شهری چون مشهد که بنای متبرکی مانند حرم حضرت امام‌علی بن موسی‌الرضا^ع در آن ساخته شده است. انسان انتظار ندارد با بقاع متبرک دیگری روبه‌رو شود. بااین‌همه، ایمان زائران موجب برپایی بنایی چند از این دست گردیده است؛ مثلاً در شمال محله مقدس، بقعه کوچک ساده‌ای برپا شده که به نام پیر پالان‌دوز یعنی پیرمردی که پالان شتر می‌دوخت، شهرت دارد. کتیبه این بنا نشان می‌دهد که ساختمان آن به فرمان سلطان محمد خدابنده در سال ۹۸۵ هجری [قمری] ساخته شده است. چون از سویی در عناوینی که قبل از نام این شاهزاده آمده است، وی را سلطان بزرگ و خاقان اعظم و محافظ ممالک اسلامی و حافظ آیین الهی خوانده‌اند و از سوی دیگر معمولاً این صفات را در مورد پادشاه وقت به کار می‌برند. گمان من آن است که این شخص باید محمد میرزا، پادشاه قبل از شاه‌عباس کبیر، باشد که در سال ۹۸۵ [قمری] به تخت نشست.»

آنچه خانیکوف نوشته به‌احتمال زیاد از روی کتیبه سر در مقبره برداشته است، زیرا این کتیبه همان‌طور که محمد حسن اعتمادالسلطنه، ملقب به صنیع‌الدوله، در «مطلع‌الشمس» ذکر کرده است، چنین جملاتی دارد: «فی ایام دولت السلطان الاعظم والخاقان المعظم حافظ بلاد و ناصر عباد... ابوالمظفر سلطان محمد خدابنده خلد... ملکه و سلطانه به سعی و اهتمام بنده درگاه خواجہ قنبرعلی ابن خواجہ حسین نام الابداری؛ سنه ۹۸۵ هـ.ق.»

به‌طور حتم بقعه پیر پالان‌دوز در دوره قاجار وضعیتی مشابه با دیگر بناهای قدیمی مشهد داشته است که گزارش برخی از آن‌ها را خانیکوف در سفرنامه‌اش داده است. این وضعیت به‌احتمال زیاد به شکلی بوده است که این بقعه در جریان مرمت‌های ابتدای دوران رضاشاهی موردتوجه قرار گرفته و مرمت شده است.

در «گزارش مکتب شاهپور» سال ۱۳۱۳ خورشیدی که بعدها به همت سیدمهدی سیدی با عنوان «مشهد در آغاز قرن ۱۴ خورشیدی»، مشهور به گزارش مکتب شاهپور، منتشر شده است، ذیل «مراکز مهم ضلع شمالی، حرم مطهر رضوی از کاروان‌سرای شاه‌وردی خان، کاروان‌سرای امام جمعه، مدرسه ابدال خان (واقع در اول کوچه شور)، مقبره پیر پالان‌دوز (واقع در اول کوچه شور)، کاروان‌سرای دارالزوار و کاروان‌سرای ازبک‌ها نام برده شده است. این گزارش همچنین نام مقبره پیر پالان‌دوز را در جمع مقابر تاریخی مشهد آورده است. در «گزارش مکتب شاهپور»، درخصوص مقبره پیر پالان‌دوز نوشته شده است: «این مقبره دارای گنبدی است که مزین به کاشی بوده ولی اکنون کاشی‌های آن ریخته است. در داخل مقبره صندوقی آهنی است که روی قبر گذارده شده است. داخل مقبره و دالان اخیراً از طرف اداره اوقاف تعمیر شده و سنگ مرمر کوچکی که بر سردر مقبره نصب بوده به انبار مقبره انتقال داده شده است.» با مشاهده تصاویر می‌توان گفت مقبره‌ای که حدود سال ۱۳۱۲ مرمت می‌شود، به لحاظ شکلی عملاً فرق چندانی با بنای دوره قاجار ندارد.

به نظر می‌رسد بلافاصله بعد از مرمت اواخر پهلوی دوم، در سال اول انقلاب اسلامی نیز تغییراتی در بنا داده می‌شود یا شاید هم همان مرمت قبلی به‌دلیل پیشامد انقلاب اسلامی به‌طور کامل پایان نمی‌یابد. چون در کتاب «بناهای تاریخی مشهد»، نوشته علی اصغر مقرر که سال ۱۳۵۹ توسط اداره کل فرهنگ خراسان منتشر شده است، در سرفصل مقبره پیر پالان‌دوز نوشته شده است: «بنای مقبره پیر پالان‌دوز در سمت شمال شرق حرم مطهر حضرت‌رضا^ع و شمال خیابان صفوی (پایین خیابان) واقع شده و در سال گذشته بازسازی و تعمیر شده است.... تزئینات این بنا شامل نقاشی‌های تزنجی داخل مقبره و کاشی فیروزه‌ای گنبد آن است.» هر چه که باشد، تصویری هوایی از اواسط دهه ۶۰ وجود دارد که نشان می‌دهد طاق جدیدی برای ورودی

مرمت سوم
پهلوی دوم، در سال اول انقلاب اسلامی نیز تغییراتی در بنا داده می‌شود یا شاید هم همان مرمت قبلی به‌دلیل پیشامد انقلاب اسلامی به‌طور کامل پایان نمی‌یابد. چون در کتاب «بناهای تاریخی مشهد»، نوشته علی اصغر مقرر که سال ۱۳۵۹ توسط اداره کل فرهنگ خراسان منتشر شده است، در

مقبره ساخته شده است. این طاق چندمتری در تصاویر سال ۱۳۷۵ جزوی از اصل بناست؛ همچنین در عکس‌هایی که مربوط به شروع طرح توسعه حرم‌رضوی در ابتدای دهه ۷۰ است، بناهای اطراف به خصوص بنای روبه‌رویی بقعه تخریب می‌شود. تمام این تخریب‌ها و تغییرات تا قبل از سال ۱۳۷۵ صورت می‌گیرد.

باوجوداین در کتاب «دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی، بناهای آرامگاهی»، تألیف پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی که قبل از سال ۱۳۷۸ منتشر شده است، درباره آرامگاه پیر پالان‌دوز در مشهد نوشته شده است: «این مجموعه در قسمت شمال شرقی حرم حضرت‌رضا^ع قرار دارد و شامل بنایی چهارگوش یا گنبدی بر فراز آن و ایوانی آجری در مقابل است. در داخل بقعه شاه‌نشینی است که در

بالای آن یزدی بندی‌هایی اجرا شده که دراصل دارای نقاشی بوده و به داخل بقعه جلوه خاصی می‌بخشیده است. بدنه‌های بنا از دوران صفویه دارای تزئینات نقاشی بوده که بر اثر گذشت زمان و نفوذ رطوبت جز بخش کمی که مرمت و ثابت گردیده، بقیه از میان رفته است. در زیر کاسه گنبد نیز تزنج زیبایی با نگاره‌های گیاهی نقش‌اندازی شده است. نمای خارجی بنا با ایجاد طاق نماهای تیزه‌دار آجری و پشت‌بغل‌های کاشی و قاب‌های مستطیل تزئینی بر فراز آن‌ها در عین سادگی منظره‌ای زیبا دارد. سطح گنبد پیازی شکل فراز بنا که بر روی گردنی استوانه‌ای شکل استوار شده دارای پوشش ساده‌ای از کاشی فیروزه‌ای است.» احتمالاً در همین شرایط است که توسعه و مرمت ساختمان مقبره در دست‌ورکار قرار می‌گیرد تا پس از پایان آن در ۱۳ خرداد ۱۳۸۲ به بنای فعلی برسیم.

مرمت دوم
گویا بعد از این مرمت، اقدام خاص دیگری صورت نمی‌گیرد تا دهه ۵۰ خورشیدی.

روزنامه اطلاعات در تاریخ ۱۱ اردیبهشت ۱۳۵۳ در صفحه ۱۱ خود تیتیر زده است که «آرامگاه پیر پالان‌دوز تم کشیده است» و ذیل آن نوشته است: «هم‌اکنون [به] مقبره این عارف در انتهای کوچه شور مشهد که یکی از قدیمی‌ترین محلات شهر می‌باشد و سابق نیز به بازار پالان‌دوز معروف بود، قرار دارد، توجه نمی‌شود. در گذشته بنای مقبره پالان‌دوز از یک معماری و کچ‌کاری زیبا بهره‌مند بود که در نوع خود بی‌نظیر بوده است ولی بعد‌ها به‌مرور زمان بر اثر نفوذ رطوبت این گچ‌بری‌ها به خودی خود از بین رفت، به‌طوری‌که در حال حاضر بنای آن به علت عدم توجه در حال از بین رفتن است.» در ادامه این گزارش آمده است که «این مکان مقدس هیچ‌گونه موقوفه‌ای ندارد، بلکه فقط در فصل تابستان و ایام عید نوروز میالغی پول که توسط زائران در حرم این شیخ ریخته می‌شود، جمع می‌گردد و به مصرف کارهای ساختمانی و ضروری زیارتگاه می‌رسد.... رطوبت موجود در این زیارتگاه که دارای یک محوطه وسیع نیز می‌باشد باعث گردیده که به‌صورت یک محوطه متروک درآید و آثار رطوبت تا سقف زیارتگاه دیده می‌شود.»

به گزارش روزنامه اطلاعات در تاریخ ۱۰ مهر ۱۳۵۴ مقرر شده که «در اجرای برنامه تخریب و دوباره‌سازی فلکه اطراف حرم» مقبره پیر پالان‌دوز نیز نوسازی شود. در گزارش این روزنامه آمده است: «در طرح تخریب و نوسازی اطراف حرم مطهر، مقبره پیر پالان‌دوز نیز جزو نقشه قرار

گرفته است» و «هم‌زمان با نوسازی اطراف حرم مطهر حضرت‌رضا^ع، مقبره پیر پالان‌دوز واقع در ابتدای خیابان سفلی نوسازی می‌گردد.» گویا این مرمت و نوسازی در سال ۱۳۵۵ شروع شده و تا سال ۱۳۵۶ نیز ادامه دارد. زیرا روزنامه رستاخیز در صفحه ۱۶ شماره ۳۰ مرداد ۱۳۵۶ خود نوشته است: «مقبره پیر پالان‌دوز از جمله بناهای تاریخی مشهد است که سال گذشته از سوی سازمان ملی حفاظت آثار باستانی تعمیرات گسترده‌ای در نمای خارجی و داخلی آن انجام شد و تا اوایل امسال ادامه داشت. با عنوان «شیخ محمد عباسی» یاد شده «گنبد مقبره پیر پالان‌دوز دولایه ساخته شده است و داخل آن و زیر گنبد دارای نقاشی‌های تزنجی است که بیشتر آن‌ها از بین رفته است. قبر شیخ در زیر طاق ضلع شمالی قرار گرفته و مقبره به‌صورت چهارضلعی است که در ورودی آن قبلاً ضلع غربی بود و راهروی ورودی است. در نمای خارجی آن از تزئینات خبری نیست ولی نمای داخلی دارای نقاشی‌هایی بر روی گچ است که کارشناسان هم‌اکنون مشغول احیای آن هستند.»

اهمیت بنای بقعه باعث می‌شود که اداره کل حفاظت آثار باستانی و بناهای تاریخی ایران نیز هم‌زمان با مرمت بنا در تاریخ ۲۰ فروردین ۱۳۵۶ پیشنهاد زیات بنای مقبره پیر پالان‌دوز در مشهد را به عنوان بنای تاریخی به وزارت و فرهنگ هنر وقت بدهد. این پیشنهاد چند روز بعد مورد قبول واقع می‌شود. ۵ اردیبهشت ۱۳۵۶ برای بنای مقبره پیر پالان‌دوز «سند اثر فرهنگی و تاریخی ملی» با شماره ۱۳۷۵ از سوی وزارت فرهنگ هنر صادر می‌شود.

پس از ۱۲ خرداد ۱۳۸۲ مقبره به این شکل در می‌آید. علاوه بر توسعه جلوی آرامگاه رنگ کاشی گنبد و سردر نیز عوض می‌شود.